

УДК 821.161.2-95'04

Назарук В. М.

СПЕЦИФІКА АВТОРСЬКОЇ СТИЛІСТИКИ ПОЛЕМІЧНОГО ТЕКСТУ «АПОКРИСИС» ХРИСТОФОРА ФІЛАЛЕТА

Проаналізовано роль поемічного тексту «Апокрисис» Христофора Філалета в розвитку національно-патріотичних ідей громади зламу XVI – I пол. XVII сторіч. З'ясовано специфіку релігійної полеміки в тексті, вплив духовно-моральних ідей на життя світської людини. Окремо зацентовано на авторській стилістиці Христофора Філалета.

Ключові слова: поемічна література, авторська стилістика, національна ідея, Острозький культурно-мистецький гурток.

В статье проанализирована роль полемического текста «Апокрисис» Христофора Филалета в развитии национально-патриотических идей в XVI – I пол. XVII веков. Прокомментирована специфика религиозной полеміки в тексте, влияние духовно-нравственных идей на жизнь светского человека. Отдельно акцентировано на авторской стилістике Христофора Филалета.

Ключевые слова: полемическая литература, авторская стилістика, национальная идея, Острозьский культурно-художественный кружок.

Polemic treatise «Apokrysys» by Christophor Filalet is analyzed in this article as a kind of dialogue between different worldviews system. In article the role of polemic literature is explored in Ukrainian culture and nationally-state life on a background the fight of end of XVI – began XVII century. The author analyzes the stylistic techniques that Christophor Filalet used in his text. Also in the article examines philosophical and conceptual framework treatises Christophor Filalet and their impact on development and production of polemic manner in literature. The role of Ukrainian polemic literature is investigated in development of state-political, spiritually-cultural and nationally life of people of end of XVI – began XVII century.

The main image of «Apokrysys» is the Orthodox Church. Author of «Apokrysys» discusses with Petro Skarha about the role and problems of the Church. Christophor Filalet wrote about the dangers of Brest Church Union in 1596 for the Orthodox Church. Orthodox Church is a mother, who mourns his fate widows and children treason.

Key words: polemic literature, the stylistic techniques, spiritually independence, Ostroh cultural and artistic circle.

Про одного із представників Острозького культурно-мистецького гуртка кінця XVI – I половини XVII ст. збереглося порівняно небагато відомостей. Розвідки про нього обмежені переважно аналізом просвітницької діяльності князя Василя-Костянтина Острозького, а відтак, відстежування його потенційних контактів із ученими сучасниками. Одним із таких був Христофор Філалет, якого у вітчизняному літературознавчому та філософському дискурсах традиційно називають непримиренним антиуніатом. Таке сприйняття автора сформоване на підставі смислового аналізу тексту «Апокрисис», стилістика якого й буде об'єктом уваги у нашій статті.

«Апокрисис» – один із найрадикальніших антиуніатських текстів Христофора Філалета. У ньому автор із гуманістично-філософських позицій розглядає проблему церковного та суспільного життя, пов'язуючи її з соціально-політичними подіями свого часу. Письменник-проповідник перераховує біди, які католицька церква та Брестська церковна унія 1596 р., накликали на віру православну. Православну церкву в тексті описано в образі церкви-матері, яка оплакує свою долю вдови та зраду синів. Письменник висловлює ідеї громадянського гуманізму, апелює до патріотичних почуттів, сприяючи таким способом формуванню національно-релігійної свідомості та утверджуючи цінність прав і свобод українського народу.

Закономірно, що з огляду на таку риторіку, окремі дослідники називали Христофора Філалета духовним побратимом Василя-Костянтина Острозького. Світоглядні погляди цих діячів на питання релігійного характеру значною мірою збігалися. Є припущення, що князь активно сприяв публікації україномовного варіанту «Апокрисиса». Це цілком закономірно, зважаючи на те, що довкола В.-К. Острозького групувалися критики унії.

Сама поява «Апокрисиса» стала помітною подією в літературному процесі кінця – початку XVII ст. В. Микитась називає текст Х. Філалета нищівною відповіддю на працю Петра Скарги «Собор Брестський і його оборона». «Апокрисис албо отповѣдь на книжки о соборѣ Берестейском, именем людей старожитной релѣи греческой, через Христофора Филалета врхлѣ дана» – текст, у якому акцентовано на потребі релігійної свободи та глибокого розуміння ролі духовності в житті людини.

Цікава історія появи «Апокрисиса». Практично одночасно з'являється польськомовний текст (1597–1598 pp.) та його переклад українською в Острозі (1599 р.). Окремі дослідники припускають, що над перекладом працювали Клирик Острозький та Г. Дорофієвич. В. Микитась висловлює припущення, що автором міг бути учасник Острозького культурно-освітнього гуртка, довірена особа князя В.-К. Ост-

розького – Мартин Броневський. Останній був секретарем під час Брестського православного собору 1596 року, тож був цілком обізнаний у всіх тонкощах унії. Сам же псевдонім – Христофор Філалет у перекладі з грецької означає Христоносець Правдолюб.

Текст «Апокрисиса» значний за обсягом та складається із силабічного вірша – «Книжка до минаючих мовить», присвяти коронному канцлерові Яну Замойському, передмови до читача, а також із чотирьох частин, які смислово поділені на кілька розділів.

«Апокрисис» захоплює читача композиційною довершеністю, чіткою послідовністю викладу міркувань, багатством ілюстративного матеріалу, колоритністю висловленої думки. Текст створений із тематичною точністю: кожна частина книги, розділ, фраза чітко продумані, логічно вмотивовані, побудовані з винятковою увагою до художньої деталі. Кожна лексема дібрана так, щоб не було можливості подвійного трактування чи відсутності логіки викладу. Речення поширені, але не ускладнені надміром метафор. Такий підхід до викладу матеріалу дещо дивує читача, адже сам автор стверджує, що книга писалася «врихле», поспіхом, бо ж мала на меті швидко зреагувати на актуальні проблеми суспільності.

Стилістику «Апокрисиса» дослідники називають досконалою та гідною для наслідування іншими авторами. Проте, як зазначає П. Яременко, вступна частина книги дещо відрізняється від решти тексту. У ній вміщено чимало офіційних і приватних документів, які цікаві з позиції аналізу юридичних аспектів. Фактично, у першій частині автор у жанрі полемічної публіцистики пояснює читачеві першопричину релігійної дискусії, засуджує протизаконні дії зрадників-єпископів, організаторів церковної унії. «Свершившийся факт унії былъ плодом вѣроломства нѣсколькихъ лицъ, измѣннически злоупотребившихъ своимъ высокимъ положеніемъ въ церкви съ цѣлю уллучить свое внѣшнее благосостояніе, – удовлетворить своимъ личнымъ чисто эгоистическимъ интересамъ», – резюмує автор.

Говорячи про стилістичну манеру «Апокрисиса», варто зазначити, що кожна тезу в тексті чітко розтлумачено читачеві. Автор послідовно дотримується правила, суть якого в тому, що, по-перше: «голому и простому утверженью простое теж спирање выставлено быти може», а по-друге: «иж противный а розные от себе речи, подле себе положены и, сами ся объясняти звикли» [3, с. 1024]. Фактично автор намагається пояснити читачеві суть процесу, детально описуючи його перебіг. Висновок, на думку автора, є однозначним та зробити його доволі просто. Беручи за увагу цю деталь, важко погодитися із тим, що книга, як стверджує автор вже у назві, писалася «врихле», поспіхом, бо ж мала на меті швидко зреагувати на актуальні проблеми суспільності. Подібна уважність до деталізації зображуваного засвідчує високий інтелектуальний потенціал та глибоке розуміння суті проблеми. Цей факт, зокрема, може бути використаний у дискусії про авторство на користь уже згаданого Мартина Броневського.

Деталізація фактажу зумовлює цитування офіційних документів – королівських універсалів, грамот, виписок з урядових книг тощо. Фрагментарно у своїй книзі Х. Філалет вдається до прямих порівнянь із тексту П. Скарги. Наприклад, П. Скарга в апології Брестського собору, апелюючи до правових норм Речі Посполитої, як юридичну основу унії пропонує так звану попередню декларацію, яку ухвалили на соборі зрадники-єпископи. Філалет же у своїй праці пропонує ознайомитися зі «скриптом» православної партії Брестського собору і протестацією, вписаною в новогрудські трибунальські книги, проти незаконних дій митрополита М. Рагози і його однодумців. Звернення до цих документів має продемонструвати читачеві з одного боку абсурдність правового поля унії, а з іншого – такий прийом надає вагомості тексту.

Посилання Х. Філалета на авторитетні історичні, церковні та літературні джерела обов'язково супроводжені авторським коментарем, що також підсилює ефект сприйняття тексту.

Автор «Апокрисиса» на сторінках свого тексту дискутує з П. Скаргою у кращих традиціях полемічної літератури. Філалет з'ясовує основний сенс сказаного, формулює його у вигляді короткої тези читачеві, а тоді ставить проблемне питання: «Если то правда, што синодовый діепис твердит, иж світскіє люде до розсудку науки о вірі права жадного не мают...?» або: «Если то правда, што синодовый деепис твердит, иж синод ест самыхъ бискуповъ трибунал, и нихто там голосу не мает, одно они?», чи: «Если то правда, иж над всего света костелы и бискупы Римскій бискупъ звирхность мел...?». У такий спосіб читач постійно тримається у напрузі.

Думка опонента, сформульована Філалетом у вигляді короткої фрази та супроводжувана питанням, виглядає, наче мішень, у яку треба влучити коментарем. Автору вдається знайти слабину в аргументації «дієписиса». Відтак, текст «Апокрисиса» має виразний іронічний відтінок. Чудове розуміння суті справи, об'єктивна правда життя, талановите слово публіциста, – ось ті важливі чинники, які надають відчутну перевагу аргументації автора «Апокрисиса» над єзуїтською казуїстикою Скарги.

Ще однією особливістю полемічної методи Х. Філалета є потужне емоційне нагнітання, досягнуте нагромадженням фактів. Письменник застосовує тільки активну, наступальну оборону, розраховану на те, щоб не лише відстояти національно-церковну незалежність українського і білоруського народів від посягань агресивного Ватикану, а одночасно збити ворога з його ідейних позицій. Полеміка Філалета з «дієписом» переходить у гостру публіцистичну контратаку, натиск якої не може витримати жоден поступат єзуїтської теології П. Скарги.

Приміром, Х. Філалет стверджує, що в католицькому Римі здавна владарує не «слово Боже», а безсоромна симонія. Усе – від найменших церковних посад до папської тиари купується [2, с. 137].

Філалет талановито грає роль громадського обвинувача політично-диверсійної роботи єзуїтів і ренегатів-єпископів, запроданців Ватикану. Тому стиль «Апокрисиса» відзначається почасти юридично-ораторськими прийомами в аналізі фактів, у засобах аргументації суджень і навіть у самій мові автора,

у його лексичі та фразеології. Критикуючи описані у книзі П. Скарги рішення Брестського собору, автор пише: «Того, што книжки о синоде берестейском писал, которого дееписцем синодовым звати в предмове обецаем, повесть з стороны того синоду уважаючи, усмотрю в нейпомылку тройкую. Одна с тоей мери, же тое, што не было, пишет. Другая с тоей меры, же тое, што было, замовчуе. Третья с тоей меры, же то, хотя што было, пишучи умысл не хотячи на свой млын воду провадити, суптелных, раз глухих, другий раз быть до разных словуживает, которыми чителника в опачное а непевное о речах, которые ся там точили, розуменье фортель не затягает» [3, с. 1024].

Полеміст послідовно, як належить поборникові справедливості, розкриває перед громадськістю об'єктивну правду про злочинні дії католицько-уніатських феодалів і їхнього апологета в особі П. Скарги. Конкретні приклади, відступи від істинної віри письменник бере у працях істориків римської церкви, чим досягає безумовного сатиричного ефекту.

Особливий колорит тексту забезпечено також вдалими поєднанням лексики та стилістичних зворотів, притаманних юридичній діловій документації, а також народній розмовній мові. Філалет не зловживає зовнішніми прийомами красномовства, не перенасичує свою мову філософськими сентенціями, риторичними фігурами.

Філалет уміє полонити насамперед переконливою силою фактів, влучними порівняннями, вдалими паралелями. Слушно зазначає І. Малишевський, що «Філалет не софист и не казуист, как Скарга, а необыкновенно способный диалектик» [1, с. 39].

Аналіз стилю «Апокрисиса» дає змогу говорити про те, що Х. Філалет пройшов добру школу красномовства і повністю опанував у своїй публіцистичній практиці техніку риторичної майстерності, якій у тогочасній вищій школі приділяли особливу увагу. Він вправно орудує найтоншими прийомами риторики і діалектики, що важливо для автора полемічного тексту.

Для авторської манери Х. Філалета характерне поєднання двох поширених мовностилістичних систем викладу текстового матеріалу. З одного боку, в «Апокрисисі» натрапляємо на широке використання засобів риторично-патетичної, емоційно-піднесеної мови автора, що дає змогу говорити про неабияку зацікавленість автора тематикою, його добре розуміння тогочасних релігійних процесів, активне обстоювання інтересів простого люду; з іншого – виважене аргументоване слово часто сповнене їдкою іронією, навіть зневагою до опозиційної єзуїтської риторики.

Христофор Філалет часто використовує риторичний прийом нагнітання емоційного фону, уживаючи повторювані початки речень. Розлогі тиради зі схожими початками, окличними та питальними інтонаціями трапляються на сторінках «Апокрисиса» доволі часто. Також автор використовує чимало синонімічних конструкцій, щоб увиразнити думку.

Наприклад, протиставляючи властолюбних представників Ватикану милосерднішим до вірян візантійським патріархам, Філалет із відчутним хвилюванням гуманіста характеризує справжні принципи християнської доброчинності й милості, яких повинні дотримуватися владики. «Нехай Бог і люди богобойные судят! – пише полеміст. – Нехай тые розознавают, где ся барзей оказует милость оная терпеливая, досады относячая и ближнему недостатки покрываючая! Нехай уважают, где барзей мает месце милость оная добротливая, негневливая, непоудливая, snadнеужитая, людская, лютостива, к упрязни з ближнимся розмовляню а порозумеванью готова! Нехай розсужают, где барзей панует милость оная никому болших даров божих и всего доброго незаздрячая, а споров, примовок и звад ся хоронячая! Нехай меркуют, где оная превротне ничего нечинячая ненадымаючаяся, части и славы своее, з нищеньем, з осуженьем, з безчестьем, з гоненьем ближних, неишущая, а добром церкви Божей и члонках ее, а не своих пожитках промышляючая, раздражнитися недаючая, ничего злого никому не мышлячая, з несправедливости ся и зо злости нерадуочая, але з справедливости и правды радостьот носячая, все терпячая, всему веруочая, все уповаючая милость, – где ліпше месце мает?!» [3, с. 1666]. У самій структурі речень наявна неабияка експресія.

Часто автор прикрашає та пожвавлює полемічну мову свого «Апокрисиса» риторичними запитаннями й окличними короткими реченнями, що викликають сильні емоції в читача, який мало цікавиться релігійною полемікою і скорше оцінюватиме фігурність письма.

Полеміст, використовуючи запитальні мовні конструкції, часті повтори початку фрази, багату синоніміку, вміє описати історико-церковні факти жваво, без нагромодження сухого фактажу. У церковних справах Філалет обстоєє передові тоді реформаційні принципи соборного управління церквою.

Стиль «Апокрисиса» варто вважати вершиною досягнень мовностилістичної техніки словесного поєдинку, набутої багатою західноєвропейською, польською протестантською публіцистикою та українською антикатолицькою полемікою.

Ю. Третяк стверджував, що «Апокрисис» Х. Філалета «є надзвичайним явищем в руській та польській літературах» [4, с. 179] і став своєрідним мистецьким каноном для українських письменників-полемістів.

Література:

1. «Апокрисис» Христофора Филалета в переводе на современный русский язык, с предисловием, приложениями и примечаниями. – К., 1870. – С. 39.
2. Давня українська література / [за ред. М. С. Грицай]. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Вища шк., 1989. – 414 с.
3. Памятники полемической литературы. – Петербург, 1882. – Книга II. – С. 1666.
4. Русская историческая библиотека. – СПб., 1876. – Т. 4.